

Пиринка Пенкова

Независим изследовател
Калундборг, Дания

Към реконструкцията на превода от Константин Преславски на Второто слово против арианите от Атанасий Александрийски

С авторитета на А. Ваян в палеославистиката е възприето, че Константин Преславски е превел Катехезите на Кирил Йерусалимски (Vaillant, 1932)¹ и Четири слова против арианите на Атанасий Александрийски (Vaillant 1954, с. 7–10)². Към екстралингвистичните съображения от приписките Ваян добавя филологическо доказателство за общност

¹ Ваян цитира приписката към Синодалния препис (ГИМ, Син. 478, л. 270 обр.) ги помози рабаꙗ своеюмъ. дедодоръж... и раба бѣжна констатина. писавъшъмъж книги сиа (Vaillant, 1932, с. 285).

² В това издание на Първото слово против арианите по ръкопис 968 от Сбирката на М. Погодин, РНБ, Санкт Петербург, на л. 202v е приписката с името на преводача и преписвача: Сиа книгы благоустьныа наричемыа дданасъ. повелѣниемъ князѣ нашоу бългѣрская именѣ сѣмѣна прѣложі а еписѣпъ константї въ словѣнскы азыкъ отъ грѣчьска. въ лѣто ѿ начала

The work has been prepared at author's own expense.

Competing interests: no competing interests have been declared.

Publisher: Institute of Slavic Studies, PAS.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2016.

в езика на двата превода, като сочи думата *βύσιν* за *υεветός* и в двата текста. Ваян издава Първото слово по ръкопис 968 от Сбирката на М. Погодин³, преписан в 1489 г. в Новгород. Предмет на анализ тук е текстът на Второто слово от същия ръкопис (по-нататък *Рог. 968*) по изданието му от П. Пенкова (Пенкова, 2015), като пагинацията на примерите следва възприетата от Ваян номерация на листовете.

Необходимостта от реконструкция на първоначалния Преславски превод на Второто слово е породена от нееднородната преводаческата техника в *Рог. 968*: тук Третото слово има характер на свободен превод и контрастира на буквалния превод във Второто слово. Реконструкцията изисква идентификация на гръцкия архетип, анализ на езика на библейските цитати в сравнение с езика на Катехезите от Кирил Йерусалимски (по-нататък *КЙ*), сравнение със сегментите от цитираното Второ слово (по-нататък *BC*) в Паноплия Догматика на Евтимий Зигавин (по-нататък *Евт.*).

Гръцките разночетения по традиция *x*

Най-новото издание на запазените гръцки преписи на приетите за автентични Три слова против арианите от Атанасий Александрийски (Metzler, Hansen, & Savvidis, 1998, с. 76–88)⁴ показва, че от X в. насам са запазени гръцки преписи на трите Атанасиевите слова против арианите. Гръцките ръкописи се разделят на две основни разклонения: традиция *x* и традиция *RSP*, много рано възниква и смесена традиция *ω*. Генеалогията на гръцките библейски ръкописи и двата атхетипа текстове, означени като традиция *RSP* и традиция *x* е разгледана напоследък от Донкер (Donker, 2011, с. 19–21). Старобългарският превод⁵ е най-близък до разночетенията в най-архаичния от ръкописите по традиция *x*, датиран към X в., *Atheniensis gr. 428*, в който подредбата на словата отговаря на *Рог. 968*. Разночетенията по традиция *x* във *BC* са многообразни – словоредни изменения, морфологични калки, пренесена семантика, изпускане

мирѣ. ꙗѣ. ѿ. дѣ. инѣ. ꙗ. оученикъ сы медѣдевъ архієписпа моравы. напса же а тждоръ чърноризецъ дохъсовъ (Vaillant, 1954, с. 6–7).

³ Описание на ръкописа у Горский и Невоструев (1859, с. 32–33); Vaillant (1954, с. 12–17); Иванова (1981, с. 460–461).

⁴ Тук е разширена и уточнена групировката на Opitz (1935).

⁵ За особеностите на превода вж. Пенкова (2014); Penkova (2013).

и прибавяне на изрази. Регистрирани са 512 съществени разночетения по х от ВС (Пенкова, 2015, с. 95–112), за илюстрация привеждам примери от библейските цитати: Послание към Евреите, 4:12–13, ВС глава 72.2, л. 126а2–8 живо во слово божие... прохoдáште до разлѣчѣнiа дѣша и доу́ха. члѣнѣвъ же и мозговъ. и отълѣчѣтельно мýслии. и мышленiа срьдъчьнаадо, по х Ζῶν γὰρ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ... δεικνούμενος ἄχρι μερισμοῦ ψυχῆς καὶ πνεύματος, ἀρμῶν τε καὶ μυελῶν, καὶ κριτικὸς ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας, RSP изпускат καὶ ἐννοιῶν καρδίας; Исая 49.5, ВС гл. 51.6, л. 109б 2–6 сiце глаголетъ гъ. съплѣскавзи ма иштрѣва раба себѣ. съзрати ипáкнѣва къ и́илоу съверѣ са. и прослáвлѣн са прѣмо господи, RSP οὕτω λέγει Κύριος, ὁ πλάσας με ἐκ κοιλίας δοῦλον ἐαυτῶ, τοῦ συναγαγεῖν τὸν Ἰακῶβ πρὸς αὐτὸν, καὶ Ἰσραήλ· συναχθήσομαι καὶ δοξασθήσομαι ἐναντίον Κυρίου, в х е изпуснато прὸς αὐτὸν след Ἰακῶβ, както е и във ВС; Второзаконие, гл. 32.6, ВС гл. 58.4, 115а14–16 сé ли господевн въздаéте. не сáмъ ли се твои отъць създáлъ тѣ и сътворилъ тѣ и съдáлъ тѣ, RSP Ταῦτα Κυρίῳ ἀνταποδίδοτε; εἶτα ἐπάγει· Οὐκ αὐτὸς οὗτός σου Πατὴρ ἐκτίσατό σε, καὶ ἐποίησέ σε, καὶ ἔκτισέ σε; в х и в славянски изпускат εἶτα ἐπάγει. В цитата от Йеремиа 23.29 ръкописите от традиция RSP съдържат Οὐχ οἱ λόγοι μου, ὥσπερ πῦρ, ἢ πέλυξ κόλπων πέτραν, в традиция х е изпуснато ἢ πέλυξ κόλπων πέτραν, както и в славянски: ВС гл. 39.2, 9867–8 не словеса́ ли моа iáкоже о́гнь.

При сравнението на гръцките разночетения в ръкописите по традиция х със славянския превод на ВС намерих един рядък случай, където славянският вариант има паралел не в Athen. gr. 428, а в два ръкописа от скрипториума на константинополския Евергетидски манастир от X–XI в.: Patmiacus 4 и Patmiacus A3: ВС 9562–6 (Юдит 8.16) бѣ же не iáкѡ чловѣкъ есть. се во рекѡша и кни́гы (Исход 3.14) сѣ есть и присно есть. того рáди и слово ёго сѣ есть. и присносѣштынъ есть съ отцемъ. (Премъдрост Соломонова 7.26) iáкѡ сиáние свѣта, ὁ δὲ Θεὸς οὐχ ὡς ἀνθρωπός ἐστι· τοῦτο γὰρ εἶπεν ἡ Γραφή· ἀλλ’ ὢν ἐστι καὶ αἰεὶ ἐστι· διὰ τοῦτο καὶ αἰδίως ἐστὶ μετὰ τοῦ Πατρὸς, ὡς ἀπαύγασμα φωτός. След διὰ τοῦτο в Atheniensis gr. 428 липсва καὶ ὁ Λόγος αὐτοῦ ὢν ἐστι (Metzler et al., 1998, с. 212), но фразата се среща само в Patm. 4 и Patm. A3, както и в славянски: и слово ёго сѣ есть. Този пример от ВС и множество примери в Третото слово за разночетения само по Patm. 4 и Patm. A3⁶, ми дават повод за предположението, че Patm. 4, Patm. A3 и Pog. 968 са имали общ протограф – едно разклонение

⁶ Текстът е издаден от мен в: Пенкова, 2016.

ние от протографа на Athen. gr. 428. Например Трето слово, л. 17161–4 възпрашаа. о҃же воѣьскы и҃хже бѣ петрѣви глаголаати вѣдѣаше. воле же сѣинѣ вѣдѣи все. и сѣвѣдѣи своего о҃тца. е҃го же разоума ни сѣвръшенѣе ни вѣаштьше что вѣдѣеть, πυνθανόμενος, ἦδει θεϊκῶς ἃ ἐμελλε λέγειν ὁ Πέτρος· οἶδεν ἄρα ὁ Υἱὸς, γινώσκων τὰ πάντα, καὶ γινώσκων τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα, ἧς γνώσεως οὔτε μεῖζον οὔτε τελειότερον ἄν τι γένοιτο. Тук всички ръкописи от традиция х изпускат τὰ πάντα, καὶ γινώσκων, само Patm. АЗ има съответствие на все. и сѣвѣдѣи. Patm. АЗ е представител на х-традицията с ред допълнения по RSP. Третото слово се съгласува с Patm. АЗ, например с цели добавени изречения, които липсват в х-традицията: 170623–26 глагола и прѣдѣ малѣ никто же невѣсть. ни сѣинѣ. нынѣ не рече ако азъ не вѣдѣ. нѣ іако вы невѣстє, ὁ πρὸ ὀλίγου λέγων, Οὐδεὶς οἶδεν, οὐδὲ ὁ Υἱὸς, νῦν οὐκ εἶπεν, ὅτι Ἐγὼ οὐκ οἶδα, ἀλλ’ ὅτι Ὑμεῖς οὐκ οἶδατε.

Разночетенията, които свързват протографа на превода на словата с Евергетидския манастир, свидетелстват за пътя на превода от Преслав до Новгород. От Евергетида е пренесен мотивът на „догматичната“ икона „Устюжкое Благовещение“ в Софийския събор на Новгород, осветен през XI в. Иконата илюстрира догматиката на Атанасий за Логоса във ВС (Пенкова, 2015, с. 14–18).

Библейските цитати в Rog. 968 и ГИМ, Син. 478⁷

Евангелските цитати в Rog. не са редактирани по кирило-методиевите или по преславските преводи, например ВС 25.3, Матей 6.25–30, 8761–16 не пѣцѣте са в доуши вѣшеи. что вѣстє. ни в тѣлеси вѣшемѣ вѣ что вѣблѣшти са. не дѣша ли вѣаштьши естє пѣшта. и тѣво одежда. въззрѣте на птица невѣсьскыа. іако не сѣвѣть ни жнѣть, ни сѣвирѣитѣ вѣ житница. и отьць вѣашъ невѣсьскыи крѣмѣ а, не вѣ ли пѣче тѣ естє. ктѣ отъ васъ пекѣ са, можѣ приложѣти кѣ раштѣниѣ своѣмѣ лѣкѣть едѣинѣ. а в одежди пѣчто са пѣчѣте, сѣмотрѣте крина сельнаа како растѣть, не трѣдѣть са, ни прѣдѣть. глаголиѣ же вѣамѣ, іако ни солѣмонѣ вѣ всѣи слѣвѣ своѣи, не облѣче са іако едѣинѣ отъ сѣ. ашѣ сѣбно сѣлноє днѣсь сѣшѣте, а о҃тро вѣ пѣштѣ вѣзметаємѣ, бѣ тако одѣбѣть, не вольми ли вѣсѣ маловѣрѣни. Разликите с глаголическото Зографско еван-

⁷ Текстът на съответните библейски цитати от „Огласителните беседи“ по ръкопис ГИМ, Син. 478, ми бе предоставен от доц. Н. Николов от Шуменския университет, за което му благодаря. Срв. и статията му: Николов (2004, с. 302–322).

гелие⁸ например са както лексикални (раштениѡ – тѣлеси, крина – цвѣтъ, пешть – огнь, ваштъши – больши, больми – колми, маловѣрѣни – маловѣри), така и граматически (предложно съчетание с местен падеж вместо творителен, инфинитив вместо определена глаголна форма, двойно отрицание): не пѣцѣте са дѣшеѡ своеѣѡ. что вѣсте или что пиете. ни тѣломъ вашимъ. въ что облѣчѣете са. не дѣша ли больши естъ пишта. и тѣло одежда. въззрите на птица нѣбскыѡ. како не сѣѡтѣтъ ни жьнѣтъ. ни сѣѡираѡтъ въ житѣниѡѡ. и ѡцѣ вашѣ нѣбскы питѣетѣ ѡ. не вы ли паче лоучѣши ихъ есте. кто же отъ васъ пеку са . можетѣ приложити тѣлеси своемъ лакътъ единѣ. и о одежди что са печете. сѣмотрите цвѣтъ селънъихъ како растѣтъ. не трѡждаѡтъ са. ни придѣтъ. глѡѡ же вамъ. вѣко ни соломѡнъ. въ всеки славѣ своеѣ облѣчѣ са. вѣко единѣ отъ сихъ. аще же сѣно дньсь сѡштее. а оутрѣ въ огнь възмѣтаемо. бѣ тако одѣетѣ. колми паче васъ маловѣри. Текстът от Савина книга (цит. по Щепкин, 1903, с. 13) не подкрепя и прилика на ВС с кирилския препис: Савината книга изпуска не дѣша ли больши естъ пишта. и тѣло одежда, от разночетенията е важно двойното отрицание не сѣѡтѣтъ ничесоже, сравни и лексикалните, и граматичните варианти: възложити на тѣло свое... лакътъ единѣ. и при одежди... раздѣмѡмъ цвѣты селны не трѡждаѡтъ са ...то аще трѣѡѡ селънѡѡ дньсь сѡщѡ. а оутро въ печь възлагаѡщѡ са ... не мнози паче васъ. маловѣри. Същият цитат, заимстван от Атанасий в текста на Евтимии Зигавин⁹, гласи (л. 176): не пѣцете се дшою вашою. что есте ни же тѣломъ вашѣ. чимъ одѣете се (тук и в двата текста с цитат от Атанасий изпускат или что пиете, както е изпуснат изразът и в гръцкия х-вариант: Μὴ μεριμνάτε τῆ ψυχῆ ὑμῶν, τί φάγητε, μηδὲ τῷ σώματι ὑμῶν, τί ἐνδύσησθε) не дѣша ли оубо больша ѣе пиште. и тѣло вдѣнѡ, въззрите на птице нѣбсе. ѡко не сѣѡтѣтъ ни жнутѣ. нѣ сѣѡираѡтъ въ житѣнице, и ѡцѣ вашѣ нѣбны питаетѣ ѣ. не вы ли множае болши есте ѣ, кто же ѡ вѣдѣ пекумъ се . можетѣ приложити на възрастъ свои лакѣ едѣи, и о вдѣвани что [...] есте се. навькнѣте крины селныє како растѣтъ, не трѡдетѣ. ни же прѣдоу. глѡѡ же вамъ. ѡко ни же соломѡнъ. въ всеки славѣ своеѣ вдѣваашѣ ѡко единѣ ѡ сихъ. да аще травѣ селнѣю, днь соущѣ и заура въ печь възмѣтаемо. бѣ сице одѣваетѣ. не много ли множае паче вѣ маловѣрѣи.

⁸ По изданието на Jagić (1879/1954).

⁹ По ръкопис на неиздания НМ. SMS. 186, вж. Matejic и Hannah (1992). Авторката благодари на сътрудниците от Университета в Охайо и на монасите от Хилендарския манастир за предоставената ѣ възможност.

Запазването на непреведени гърцизми в граматиките по традиция се приема за наличие на по-архаичен лексикален пласт, свързан с времето на първите славянски преводи и Моравската мисия; във ВС са запазени асарии, епомида, логии, подиръ, напр. ВС 2.25, цитат от Матей 10.29 Οὐχὶ δύο στρουθία ἀσσαρίου πωλεῖται; 87a25–26 не двѣ ли птѣици на ассарий продѣта са, в Зографското евангелие пѣвназоу вѣнните се с маргинална поправка на асари вѣнимѣ ете, както е в Асеманиевото и Мариинското евангелие. КИ предлага различен превод, л. 67, не в пѣтици пѣвназоу цѣннита са. и ѳедина отъ нѣж не паде на земли. везъ оца нашего нѣснааго. Думата подиръ в одеждите на Арон (71611–12 нъ облача са въ епомидж. въ логии, въ подирѣ. ἐπενδιδυσκόμενος τὴν ἐπωμίδα, τὸ λογεῖον, τὸν ποδήρη) е запазена в хърватски глаголически паметник от XIV–XV в. (Glagolitica Iosephi Vajs) и в сръбски Хвалов апокалипсис от XV в. (Kurz & Hauptová, 1974, с. 96).

Атанасий цитира един и същ библейски израз по няколко пъти и със стилистична цел субстантивизира както цялото изречение, така и отделни части от него. На старобългарски стилистичното единство на паралелизмите в цялото тълкувание се постига само чрез повторение на местоимението *ѳе*.

В цитатите от Апостола преводът е директно от гръцки, обикновено не съвпада с познатите примери от служебния апостол, срв. Ефесяните 2.14, 112a27 речѣ во въ ѳфесьсѣти ѳѣтоли; срѣднѣю стѣвноу прѣграды расѣпавъ. вѣждж на плѣти своѣи. закѣнъ зѣповѣднн догѣмѣтѣми оупрѣзнивъ да оба съзидеть въ себѣ. въ ѳдинога нова чловѣка. Разночетенията (цит. по Христова-Шомова, 2004, с. 288, 601, 614) предлагат прѣграждение оградѣ раздроушъ, прѣдостѣнне (срѣдостѣнне) оградѣ, (вградѣ) разоръ; оупрѣзнивъ вместо раздроушнѣ (Законъ) би могло да бѣде преславизъм.

Приведеният по-долу списък на лексикално съвпадащи библейски цитати у Атанасий и Кирил Йерусалимски потвърждава впечатлението, че е използван общ славянски превод-архетип:

Битие2.17: КИ л. 148 емѣже днѣ аце вѣта смъртию оумьрета, ВС 121a13–14 въ нѣже днѣ вѣта отъ него. смрѣтиж оумрета. Ни δ' ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε.

Пс 15.10: КИ л. 158обр-159 не оставиши дѣша моѣа. ни же даси прѣподобьноу-оумоу своемоу видѣти истѣлѣннн, л. 159 не даси прѣдвбноуоумоу видѣти смърти; ВС 78b25–27 не оставиши доуша моѣа въ адѣ. ни даси прѣпѣбноумж твоємѣ видѣти истѣлѣннн. 79b1 не оставиши доуша моѣа въ адѣ, Οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ἄδην, οὐδὲ δώσεις τὸν ὄσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν.

Пс 35.10: КЙ л. 159обр. оу тебе кестъ источникъ животоу, ВС 93a10 ꙗко отъ тебе источникъ жизни. въ свѣтѣ твоёмъ оузри свѣтъ. Ὅτι παρὰ σοὶ πηγὴ ζωῆς.

Пс 44.7: КЙ л. 106 прѣстолъ твои бѣ въ вѣкъ вѣкъ, л. 193 обр. прѣстолъ твои бѣ въ вѣкъ вѣчныхъ, л. 260 прѣстолъ твои бѣ въ вѣкъ вѣкоу, жьзль правости, жьзль црѣствиа твоего; ВС 76b15–17 прѣстолъ твои воже въ вѣкъ вѣкы. жьзль правости, жьзль цѣсарѣствиа твоего. ꙗ цѣсарѣствіе твоє, цѣсарѣствіе вѣ вѣкъ, Ὁ θρόνος σου ὁ Θεός, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ῥάβδος εὐθύτητος ἡ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου, καὶ, Ἡ βασιλεία σου βασιλεία πάντων τῶν αἰώνων.

Пс 101.26 – 27: КЙ 193 обр. Ты въ на҃гало землю основа, въ на҃гтѣкы ты ги землю основа. и дѣла рѣкоу твоєю соутъ неса. та погыбнууть. ты же прѣбываеши; ВС 114a4–5 ꙗ ты въ на҃гатицѣ ги землѣк основа еси; 125a22–24 ꙗ ты въ на҃гатицѣ ги землѣк основалъ еси. ꙗ дѣла рѣкоу твоєи҃к с҃птъ небеса. Καὶ σὺ κατ' ἀρχάς, Κύριε, τὴν γῆν ἐθεμελίωσας, καὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου εἰσὶν οἱ οὐρανοί·

Исаия 25.8: КЙ 120 обр. пожрѣ во сьмрѣти възмогъши. и пакы отъа вьсоу слъзоу Родльти и сьмрѣть възмогъши, 255 обр., отъалъ кестъ бѣ вьсакоу слъзоу; ВС 79b2–3 еже пожрѣтъ сьмрѣтъ възмогъши. ꙗ пакы отатъ вѣ, Κατέπιεν ὁ θάνατος ἰσχύσας· καὶ πάλιν· Ἀφείλεν ὁ Θεός.

Исаия 45.14: КЙ л. 106 трюди са е҃гпть. и коупла. е҃тиопьска, ВС 86a1–5 ꙗсаи рече, о҃трѣдѣлъ са е҃сть е҃гптъ, ꙗ коупла е҃диопьскыа. ꙗ севоимъ. мѣжи высоци. на та преминѣтъ. ꙗ тебѣ вѣдѣтъ раби, е҃ште же потѣ. ꙗ поклѣнать ти са, ꙗ въ тебѣ помѣлатъ са, ꙗко въ тебѣ бѣ. ꙗ нѣсть ба рѣзвѣ тебе. И в двата примера е запазено архаичното е҃диопьскъ вм. по-кѣсното мурьскъ.

Матей 11.27: КЙ л. 33 никтоже не знаеть оца, тѣкмо снъ сынъ, л. 43обр. ни оца во кто съвѣсть. тѣкмо снъ. немоуже аште снъ отъкрыеть, л. 86 никтоже не знаеть оца, развѣ сына. и емоуже аще отъкрыеть снъ; ВС 84b23 никто не знаеть отъца, рѣзвѣ сынъ. 84b26–27 никтоже не знаеть отъца, тѣкмо сынъ. Οὐδεὶς γινώσκει τὸν Πατέρα εἰ μὴ ὁ Υἱός, в Зографско евангелие и Савина книга тѣкмо снъ.

Йоан 1.13: КЙ л. 102 обр. ꙗже не отъ крове. ни отъ вола моужьскы. нъ отъ ба родиша са; 115a27–115b1 ꙗже не отъ крове ни отъ вола мѣжьскыа нъ отъ ба родиша са. οἱ οὐκ ἐξ αἱμάτων, οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκός, οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρός, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ ἐγεννήθησαν.

Йоан 5.17: КЙ л. 67 еже оцъ мои доселѣ дѣлаеть. и азъ дѣлаю, л. 110 обр. оцъ мои доселѣ дѣлаеть и азъ дѣлаю. 83b4–5 Отъцъ мои доселѣ дѣлаеть. ꙗ азъ дѣлаю, а еже доселѣ. о҃казаѣтъ прѣсносштынѣ. ꙗкоже слѣвоу с҃пштѣ емоу въ отъци. Ὁ Πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὰρ ἐργάζομαι. Τὸ δὲ, ἕως ἄρτι, δείκνυσι τὸ αἰδίως, ὡς Λόγον, ὑπάρχειν αὐτὸν ἐν τῷ Πατρί·

Ефесяните 1.3: КЙ л. 251 обр. бл҃гслвєнь г҃ъ и о҃ць г҃а нашего ꙗ҃с х҃са. бл҃гслви ны бл҃гслвєнїемъ д҃ховьнымъ въ пєсньныхъ о х҃ѣ; ВС 124624–27 бл҃гословєствєнъ б҃ъ ѿ отєць г҃и нашего ꙗ҃с х҃а. бл҃гословєствєнъ ѿ ны всѣмъ бл҃гословєнїемъ д҃ховьномъ. на невєсньныхъ о х҃ѣ ꙗ҃сѣ. ꙗкѡ ны ѿзбралъ єсть. себє прѣждє сзлѡжєнїа мїра, Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ· καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου.

Ефесяни 5.27: КЙ л. 20 не имоушти сквр҃зны ни враскы. или что такovyнхъ, ВС 122a7–8 не ѿмѣштѣ дѣгны ни сквр҃зны. ѿли что такovyн. нъ да вѣдетъ свѣта ѿ непорѣчна, Μὴ ἔχουσαν σπῖλον ἢ ρυτίδα, ἢ τι τῶν τοιούτων, ἀλλ' ἵνα ἢ ἁγία καὶ ἄμωμος.

Освен отбелязаното вече лексикално доказателство за общност в езика на преводите от Константин Преславски и от Кирил Йерусалимски – думата бышьнъ за γευετός, мога да добавя и буквалния превод за βαλτισμός, наред с кръщение: в КЙ има баню водою 250 обр., ВС светуюю банѣ 100a26.

Преводът на Второто слово в Паноуплия Догматика на Евтимий Зигавин по ръкопис НМ.SMS.186

Евтимий Зигавин цитира Атанасий в девета и единайсета глава на съчинението си Паноуплия догматика, като включва следните много обемисти откъси от Второто слово (Metzler et al., 1998, с. 92, 98–99): глави 2.7–28, 3.9–14, 4.23–5.7, 6.1–5, 6.12–28, 7.6–8.12, 9.2–10.7, 11.8–12, 12.5–29, 14.9–36, 20.19–21.6, 22.10–24, 23.6–32, 24.21–27.27, 28.10–30.27, 31.22–33, 34.19–35.25, 36.28–37.7, 38.1–23, 39.21–23, 47.6–23, 50.13–22, 51.6–22, 50.20–29, 53.12–55.7, 55.20–33, 60.4–23, 61.6–20, 65.2–21, 66.7–29, 67.11–69.19, 73.1–77.3. В този списък издателите на ВС са пропуснали 25-а глава, сравненията за илюстрация на новонамерения превод по-долу са от нея. Показателно е, че Зигавин не включва цитати от Ариевото съчинение Талиа (глави 5, 6, 9 и 12 в първото слово; от това слово са използвани глави 28, 37, 38, 39.

До сегашния момент бяха известни следните преписи от значение за реконструкцията на нашия текст¹⁰: а) най-стар сръбски в Музея на Сръбската православна църква, Белград, МСПЦ 176; б) разделен на части ръкопис, който съдържа първа и втора книга на *Паноуплията* и се

¹⁰ За преписите от Зигавин вж. Турилов (2012, с. 577).

пази в Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ, РАН 296, л. 2.а -330б, и в Одеската държавна научна библиотека, ОГНБ 1/108 (Георгиева-Гагова, 2001); в) Зографски 125 (П.д.12); г) два преписа в сборниците на Висарион Дебърски в Архива на БАН 82 и в Националната библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в София, НБКМ 311; д) два преписа в Библиотеката на Хърватската академия на науките и изкуствата, III а 47 (Сборник на Владислав Грамматика) и III с 16 (Миханович 18); е) Хилендарски 186. При сегашното състояние на изследванията върху неиздадените славянските ръкописи мога само да предполагам общ архетип на преписите от Хилендар и Зограф, за чийто гръцки източник е бил привлечен и гръцки извод от манастира Ватопед (Георгиева-Гагова, 2001, с. 90). Не е проучена връзката между атонските преписи и най-стария гръцки препис на Паноплията от Московската Синодална библиотека, Моск. Син. греч. 387 от XII в. Сверката с по-ранен славянски препис на Паноплия би могла да покаже дали цитатите от Атанасий отговарят на буквалния превод, познат от Rog. 968. С любезната помощ на сътрудниците от Хилендарската стая в библиотеката на Университета в Охайо се запознах с неизследван флорилегий НМ.SMS.186, преписан в XV в., в който има превод от пет слова („пет“ отговаря на надслова им в текста) на Атанасий. В този ръкопис извадките от глави 2.7–28 и 3.9–14 потвърдиха догадката ми за съществуването на втори и досега неизвестен превод, догадка, предизвикана от противоречието между стила на буквалния превод в преписа Rog. 968 и езиковата концепция на ранната Преславска школа в лицето на Йоан Екзарх и Константин Преславски. Както Атанасий, така и двамата старобългарски писатели и преводачи подчертават значението на смисловия свободен превод.

Ето и няколко примера от началото на Второто слово, които не оставят съмнение, че става дума за различен превод в Евт., а не редакция. Още първите примери показват, че в Паноплия е запазена първоначалната преславска семантична опозиция на сѣштѣство – естѣство за οὐσία – φύσις: ВС 66а26–27 *аште оубо не породно естѣ. сѣмо вожие естѣство. Еї дѣ мѣ карпоуѣнос естѣн аутѣ ѣ θεία οὐσία*, Евт. л. 170 *аще ли же неплѣнородно ѣ то бѣственное сѣщѣство*; 66б4–5 *расыпаѣштѣ еже по сѣштѣствоу. како хоташте прѣдзлагати еже по воли не срамлѣѣштѣ сѣ*, *Καὶ ἀναίρουντες δὲ τὸ κατὰ φύσιν, πῶς τὸ κατὰ βούλησιν προηγεῖσθαι θέλοντες*, Евт. л. 170 *ѡметѣюще же еже по нестѣѣ како еже по хотѣнїю прѣдлагающе не срамлѣѣютѣ*; 66б5–7 *аште же взнѣшнѣа ѣ не сѣшѣта прѣвѣе. хотѣ же да сѣштѣ сътворѣетѣ. Еї дѣ τὰ ἐκτὸς καὶ οὐκ ὄντα πρότερον*,

βουλόμενος δὲ αὐτὰ εἶναι, аще ли же соуть изъвьнѣ и не соутье пръвъе. хотъ же та выти съдѣтел’ствъеть.

Съгласуване има главно в библейските цитати, които се опират на една и съща утвърдена литургична традиция, напр. Изх. 15.11 и Пс. 88.7, ВС 10767–8 кто подóбенъ тебѣ въ воꙋѣ ги ꙗли кто подóбенъ гви въ сынѣ божиихъ, Евт. л. 168 ὢ πρῆσλοσвоца ... κ’το ὑπόδοβιτ се гви въ сῆνῶ бжїихъ. и кто по̀бнь тебе въ бꙋѣ ги, Τίς ὁμοίος σοι ἐν θεοῖς, Κύριε; καί· Τίς ὁμοιωθήσεται τῷ Κυρίῳ ἐν υἱοῖς Θεοῦ. Тук е налице случай, когато в гръцки традиция х има разночетене ὁμοίος вместо ὁμοιωθήσεται, и двата славянски превода Rog. 968 и Евт. следват традиция х. Фрагментите от Атанасий в Паноплия показват по-свободно отношение към гръцкия словоред, предпочитание към аорист вместо перфект и архаична лексика.

Тук привеждам разночетенията от 25-а глава:

BC 87a10–13 како оꙋбо кто не ꙗматъ бꙋшинѣ заꙋрѣти нечꙋстнѣ ꙗхъ. ꙗже съ мнꙋгѣ безꙋмнѣмъ себѣ съчѣрꙋпавше. не стыдѣтъ са тѣко оꙋпнѣвѣше са на ꙗстину. Евт. л. 175 Какo Ὑже некто, τῆς κονῆνῆς ὡ σῆ οꙋκοριτῆς нечꙋстїа. Ἐγοже съ мнoземїемъ (sic) сами се почꙋрꙋпавше, не срамлїают’ се тако прꙋопнѣвѣюще на истинѣ, Πῶς οὖν οὐκ ἄν τις αὐτῶν ἐκ τούτων τέλεον καταγοῖη τῆς ἀσεβείας, ἧν, μετὰ πολλῆς τῆς ἀφροσύνης ἑαυτοῖς κεράσαντες, οὐκ ἐρυθρίωσιν οὔτω καταμεθύοντες τῆς ἀληθείας.

BC 87a13–17 аште оꙋбо заѣ трꙋждаѣ са боꙋ о дѣданнї прѣчнї рекꙋтъ. едїномоꙋ томоꙋ сътворшꙋ сына. възтѣнеть бꙋшинѣ вса тварь на нї. недостоїно вѣштꙋѣштѣмъ о возѣ. Евт. л. 175 аще оꙋже за ете трꙋждити се вѣ, кꙋ иннѣ дѣданїа, рекоꙋ. Ἐдиноγο τꙋкмо емꙋ сътворити сῆа, възꙋпїеть на нї оꙋбо вса тварь. не дїннаа вѣщꙋющї о бꙋѣ, Εἰ μὲν γὰρ, διὰ τὸ κάμνειν τὸν Θεὸν πρὸς τὴν τῶν ἄλλων ἐργασίαν, φήσουσι μόνον αὐτὸν πεποικέναι τὸν Υἱόν· καταβοήσει μὲν τούτων πᾶσα ἢ κτίσις, οὐκ ἄξια φθεγγομένων περὶ τοῦ Θεοῦ.

BC 87a 17–20 съписанїемъ же ꙗсаїа глагола. бꙋ вѣчнъ, състроївꙋ краа земьли. не ал’четь ни оꙋтрѣдїтъ са. ни естъ ꙗзꙋобрѣтене мꙋдрости его, Евт. л. 175 написанїѣ же, ꙗсаїа гла. бꙋ вѣчннн. ꙗже оꙋстроивы конць земли. не възалчеть. нї оꙋтꙋоудитѣ. ни же ꙗ ꙗзобрѣтене прꙋмоꙋдрости ѣ, ἐγγράφως δὲ ὁ Ἡσαΐας λέγων· Θεὸς αἰώνιος, ὁ κατασκευάσας τὰ ἅκρα τῆς γῆς, οὐ πεινάσει, οὐδὲ κοπιάσει, οὐδέ ἐστιν ἐξεύρεσις τῆς φρονήσεως αὐτοῦ.

BC 87a 20–27 аште ли тѣко ꙗ скарѣдоꙋа са бꙋ прѣчѣе съдѣлати. едїномоꙋ сына съдѣлаалъ естъ. прѣчѣе сынови пороꙋчїлъ естъ тѣкоже помоштнїкови. ꙗ сѣ недостоїно естъ боꙋгови. нѣстъ во величїннн оꙋ ба осрамї же ꙗхъ оꙋачѣ гꙋ глагола.

не двѣ ли птици на дссарий продаѣта са. и ниѣдинѣ отъ неѣ не падѣ на земли безъ отца вѣшего небѣскаа. Евт. л. 175 аште ли же ѣко ѡмѣтае въ вса съдѣлати. сѣна ѡбо ѣдинога съдѣла. другога же сѣновы въроуѣи. (Евт. изпуска ѣкоже помощьникови) и сѣ оубо недино вѣ. нѣ бо въ бсѣ, грздѣ възразит же тѣ и хѣ ѡбаѣ, гѣ глѣ. не двѣ ли птици дссарие продаютсе. и ни ѣдинѣ ѡ ни не падетсе на землю кромѣ ѡца вѣшего егѣ на нѣхѣ.

Изводи за редакциите на превода в Rog. 968

Запазеният превод в Rog. 968 ни убеждава, че в IX в. е съществувал един гръцки протограф, условно означен тук с А и принадлежащ на традиция х, където *Словата против арианите* на Атанасий са били преписани по реда, познат от гръцкия ръкопис Athen. gr. 428. Този гръцки протограф А е имал общ първообразец с протографа на Athen. gr. 428, отпреди неговата сверка със RSP-традицията. Разклонение от А са и гръцките ръкописи Patm. 4 i Patm. A3. От особено значение за историята на славянската традиция е фактът, че различията в славянския препис Rog. 968 следва Athen. gr. 428 (9163, ѣко нѣмошѣни, ѡс ѡдѣвати), докато Успенският препис в Макариевите чети-минеи (Weiher, Šmidt, & Škurko, 2007) се съгласува с друго, по-късно х-разклонение: 108c20 ѣко мѡцни, ѡвати.

Във Второто слово като следи от Кирило-Методиевия превод на Евангелието, Апостола, Псалтира и Петокнижието могат да бъдат определени лексеми като пропати, пропатие (вм. распати, распатие), зиждати (вм. съградити), исплзнити (вм. наплзнити), излиати (вм. пролиати), излѣсти (вм. изити), пораблѣти (вм. слоужити) (срв. Добрев, 1984). Като цяло текстът на Второто слово пази лексикалното богатство на преславската книжнина. Към доказателствата за преславски произход и транслитерация от глаголически извод спада и лигатурата -др- от ѡ и р, чашката на р е слята с дясното кръгче на ѡ, л. 125615–16, в думата прѣмѡрѡ. Пак в последната третина на преписа на ВС в Rog. 968 има и смяна на почерка – например библейският цитат, който започва на 128617, е преписан от друга ръка или с подражание на друга ръка след един изпуснат пасаж; в този нов почерк има двойно удължени части на буквите р, у, а, буквата з излиза над и под реда, буквата а в сътворениа мира завършва със змиевидна опашка под реда. Същият копист създава особена лигатура от ѡ, пресечено с г по редата на л. 128625 в благѡсловестивѣи.

Преписът на ВС в Rog. 968 ни насочва към наличие на поне два различни славянски преписа, от които са компилирали Rog. 968: един за началната част, в която ἐκκλησιαστής е преведено с църковница 70a7, и друг за последните глави на преписа, със заемката екклесиастъ 131a26. Главно в последната част от ръкописа се срещат редки думи от идиолекта на преводача като блъхъчии 'устроител' (гр. ἀρχιτέκτων), съцѣглъ 'единствен', коурѣлѣкъ 'отпечатък', съплѣсканъ вм. сътворенъ. В тази част членуваният инфинитив е преведен не с инфинитив, както е в първата част от преписа на ВС, а с определена глаголна форма, каквато е практиката и в Третото слово, срв. 119a24–25 хотѣть да прѣвѣньць вѣдетъ всеа твари, πρωτότοκον αὐτὸν θελήσουσιν εἶναι πάσης τῆς κτίσεως, 132a23–25 да не вино водѣ примѣшаа, оукрадетъ истинѣ. тѣ бо зѣждѣшти ѿ сѣдѣтельна естъ. образъ же еа възждаетъ са въз дѣлѣхъ. ꙗко ѿ образа еже по образѣ, ἵνα μὴ, τὸν οἶνον ὑδατι μίσγων, κλέπτειν δοκῆ τὴν ἀλήθειαν. Αὕτη μὲν γὰρ κτίζουσα καὶ δημιουργός ἐστιν· ὁ δὲ ταύτης τύπος ἐγκτίζεται τοῖς ἔργοις, ὡσπερ καὶ τῆς εἰκόνοσ τὸ κατ' εἰκόνα. В приведения пример става дума за Премъдростта като съ-демиург, „отпечатъкът на Премъдростта се внедрява в делата като образ на образа“ (превод на автора). Тук има оукрадетъ истинѣ за κλέπτειν δοκῆ τὴν ἀλήθειαν, „да открадне истината чрез изгледа ѿ“, преводачът изпуска докѣ. Преводът на τύπος и εἰκὼν не е специфициран, както е в примерите 131a10 ꙗко высть кѣрѣлѣкъ. ѿже въз дѣлѣхъ прѣмѣдрости. да ꙗко рекохъ. миръ да знаеть своего сѣдѣтеля словесе ѿ тѣмь отца. Οὕτω δὲ γέγονεν ὁ ἐν τοῖς ἔργοις τῆς σοφίας τύπος, ἵνα, καθὰ προεῖπον, ὁ κόσμος ἐν αὐτῇ γινώσκη τὸν ἑαυτοῦ δημιουργὸν Λόγον, καὶ δι' αὐτοῦ τὸν Πατέρα; и 132a12 за отпечатъка и образа на Бога в църквата: саулоу оньгда гонаштѣ цръкъвь, въз неѣ кѣрѣлѣкъ его вѣдѣше ѿ образъ. καὶ Σαύλου τότε διώκοντος τὴν Ἐκκλησίαν, ἐν ἧ τύπος ἦν αὐτοῦ καὶ εἰκὼν. В друг пример срещаме образъ и коурѣлѣкъ само за εἰκὼν: 131a7 образъ его и коурѣлѣкъ въз дѣлѣхъ зѣждетъ са. ꙗко самъ сѣ глетъ. διὰ δὲ τὴν ἐν αὐτοῖς ἔργοις εἰκόνα κτισθεῖσαν αὐτοῦ, ταῦτα αὐτὸς ὡς περὶ ἑαυτοῦ λέγει. От примерите става ясно, че има сегменти, които не следват буквално познатия ни гръцки. Пак там има и един пример, който може да се тълкува като членна форма: 127a17–18 ни вѣша мнѣли хоулоу словеса та. оудѣ бласфеміан ἐνόμιζон τὰ τοιαῦτα ῥήματα. Само в тази част от Rog. 968 сложните форми на прилагателните и причастията преобладават и членувани съществителни, такава е практиката и в Третото слово, напр. 121a27 недостѣтъзъное челоуѣковоѣ. собоѣ съврѣшѣтъ, τὰ λείποντα τῷ

ἀνθρώπῳ δι' ἑαυτοῦ τελείωσι; 131a13 *зѡнѣ зѡаѣмоѣ бѣ. ѡвѣ да ѣ в ныхѣ.*
 Διότι τὸ γινωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστι ἐν αὐτοῖς.

В достигналия до нас вид представеният в Rog. 968 текст е редактиран двукратно. Първата редакция на трите слова е извършена в Преслав, редакторите са отстранили иновациите на Константин Преславски с теоложки дублети за една и съща гръцка дума, отнасяща се или до трансцендентното, или до материалното¹¹. Втората редакция само на ВС е извършена от книжовник с отлично владее на гръцки; преводът е сверен по гръцки текст от х-традация, изчистен от RSP разночетения. Редактираният текст е поправян допълнително с бележки в полето, русизмите в преписа са на фонетично ниво. В последните глави от ВС в Rog. 968 има повече следи от предполагаемия първоначален свободен Преславски превод. Ако в първоначалния превод е имало *сѣштѣство*, а не *ѣстѣство* за οὐσία, както е например в Учителното евангелие и в Симеоновия сборник (*соуѣстѣство*), времето на предполагаемата първа редакция на превода от Константин Преславски със смяна на парадигмата (*сѣштѣство* за φύσις, а *ѣстѣство* за οὐσία) би могло да се съотнесе с периода, в който са преписани Чинът за Петдесетница в компилативния Синайски евхологий и Словото за Пасха в Супрасълския сборник, където намираме замяната на *ѣдиносѣштѣнѣ* с *ѣдиноѣстѣтѣнѣ* за Троицата (Kurz & Науптова, 1997, с. 974).

Гърцизираният буквален превод във Второто слово се различава силно от преводаческия стил на Третото слово, т.е. Третото слово е преписано в Новгород от протограф, който не е бил подложен на съзнателна преработка от същия редактор. Възможно е текстът, достигнал до Новгород, да е бил на глаголица, защото един лист в преписа на Третото слово е палимпсест и на л. 166б10 отчетливо се вижда глаголическа буква ѣ с триъгълна чашка.

Третото слово е запазило българизми като коумиръ и колимога. Отклоненията от познатите гръцки текстове, които са налице само в Третото слово и в цитатите от него у Евтимий Зигавин, потвърждават предположението за първоначален свободен преславски превод на трите слова.

¹¹ За граматическата екзегеза и теоложкия регистър на Константин Преславски вж. Пенкова (2015, с. 66–75).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Георгиева-Гагова, Н. (2001). Един вероятен преводачески автограф от първата четвърт на XV в. *Palaeobulgarica*, 25(1), 79–94.
- Горский, А. В., & Невоструев, К. И. (1859). *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки* (Vol. 2, Писания святых отцов). Москва: Синодальная типография.
- Добрев, И. (1984). Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола. In *Кирило-Методиевски студии* (Vol. 1, pp. 44–62). София: Издателство на БАН.
- Иванова, К. (1981). *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*. София: Издателство на БАН.
- Николов, Н. (2004). Старозаветните цитати в пълния старобългарски превод на огласителните слова на Свети Кирил Йерусалимски. *Трудове на катедрите по история и богословие*, 6, 302–322.
- Пенкова, П. (2014). Библейските цитати в старобългарския превод на Второто слово против арианите. *Palaeobulgarica*, 38(3), 49–60.
- Пенкова, П. (2015). *Св. Атанасий Александрийски, Второ слово против арианите (в старобългарски превод)* (Vol. 1). София: Изток-Запад.
- Пенкова, П. (2016). *Свети Атанасий Александрийски, Трето слово против Арианите. Изследване и издание на текста*. София: В. Траянов.
- Турилов, А. А. (2012). Южнославянские переводы XIV–XV вв. In А. А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики* (pp. 556–583). Москва: Знак.
- Христова-Шомова, И. (2004). *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Щепкин, В. (1903). *Саввина книга*. Санкт-Петербург: Имп. АН. (Памятники старославянского языка, 1/2)
- Donker, G. J. (2011). *The text of the Apostolos in Athanasius of Alexandria*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Jagić, V. (1879). *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus, olim Zographensis, nunc Petropolitanus*. Berolini: Apud Weidmannos. (Reprint 1954).
- Kurz, J., & Hauptová, Z. (Eds.). (1974). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon Linguae Palaeoslovenicae* (Vol. 26). Praha: ČAV / Euroslavica.
- Kurz, J., & Hauptová, Z. (Eds.). (1997). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon Linguae Palaeoslovenicae* (Vol. 51). Praha: ČAV / Euroslavica.
- Matejic, P. & Hannah, T. (1992). *Catalog: Manuscripts on microform of the Hilandar Research Library* (Vols. 1–2). Columbus: The Ohio University.
- Metzler, K., Hansen, D., & Savvidis, K. (Eds.). (1998). *Orationes I et II contra Arianos* (Die Dogmatischen Schriften, Fasc. 2). Berlin: de Gruyter. (Athanasius Werke, 1)

- Opitz, H.-G. (1935). *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius*. Berlin: de Gruyter. (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 23)
- Penkova, P. (2013). The linguistic exegesis on morphological level in the Slavonic legacy of Athanasius of Alexandria. *Linguistic Balkanique*, 52(2–3), 29–42.
- Vaillant, A. (1932). La traduction vieux-slave des Cathéchèses de Cyrille de Jérusalem. *Byzantinoslavica*, 4, 253–302.
- Vaillant, A. (1954). *Discours contre les Ariens de Saint Athanase*. Sofia: Académie des Sciences de Bulgarie.
- Weiber, E., Šmidt, S. O., & Škurko, A. I. (2007). *Die Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok, 1.-8. Mai*. Freiburg i. Br.: Weiber. (MLSDV, 39)

BIBLIOGRAPHY

(TRANSLITERATION)

- Dobrev, I. (1984). Apostolskite tsitati v Besedata na Prezviter Kozma i preslavskata redaktsiia na Kirilo-Metodieviia prevod na Apostola. In *Kirilo-Metodievski studii* (Vol. 1, pp. 44–62). Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Donker, G. J. (2011). *The text of the Apostolos in Athanasius of Alexandria*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Georgieva-Gagova, N. (2001). Edin veroiaten prevodacheski avtoigraf ot pŭrvata chetvŭrt na XV v. *Palaeobulgarica*, 25(1), 79–94.
- Gorskii, A. V., & Nevostruev, K. I. (1859). *Opisanie slavianskikh rukopisei Moskovskoi Sinodal'noi biblioteki* (Vol. 2, *Pisaniia sviatykh ottsov*). Moskva: Sinodal'naia tipografiia.
- Ivanova, K. (1981). *Bŭlgarski, srŭbski i moldo-vlakhiiiski kirilski rukopisi v sbirkata na M. P. Pogodin*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Jagić, V. (1879). *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus, olim Zographensis, nunc Petropolitanus*. Berolini: Apud Weidmannos. (Reprint 1954).
- Khristova-Shomova, I. (2004). *Sluzhebniiat Apostol v slavianskata rukopisna traditsiia*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Kurz, J., & Hauptová, Z. (Eds.). (1974). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon Linguae Palaeoslovenicae* (Vol. 26). Praha: ČAV / Euroslavica.
- Kurz, J., & Hauptová, Z. (Eds.). (1997). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon Linguae Palaeoslovenicae* (Vol. 51). Praha: ČAV / Euroslavica.
- Matejic, P. & Hannah, T. (1992). *Catalog: Manuscripts on microform of the Hilandar Research Library* (Vols. 1–2). Columbus: The Ohio University.
- Metzler, K., Hansen, D., & Savvidis, K. (Eds.). (1998). *Orationes I et II contra Arianos* (Die Dogmatischen Schriften, Fasc. 2). Berlin: de Gruyter. (Athanasius Werke, 1)

- Nikolov, N. (2004). Starozavetnite tsitati v pŭlniia starobŭlgarski prevod na oglasitelnite slova na Sveti Kiril Źerusalimski. *Trudova na katedrite po istoriia i bogoslovie*, 6, 302–322.
- Opitz, H.-G. (1935). *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius*. Berlin: de Gruyter. (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 23)
- Penkova, P. (2013). The linguistic exegesis on morphological level in the Slavonic legacy of Athanasius of Alexandria. *Linguistic Balkanique*, 52(2–3), 29–42.
- Penkova, P. (2014). Bibleiskite tsitati v starobŭlgarskiia prevod na Vtoroto slovo protiv arianite. *Palaeobulgarica*, 38(3), 49–60.
- Penkova, P. (2015). *Sv. Atanasii Aleksandriiski, Vtoro slovo protiv arianite (v starobŭlgarski prevod)* (Vol. 1). Sofiia: Iztok-Zapad.
- Penkova, P. (2016). *Sv. Atanasii Aleksandriiski, Treto slovo protiv arianite. Izsledvane i izdanie na teksta*. Sofiia: V. Traianov.
- Shchepkin, V. (1903). *Savvina kniga*. Sankt-Peterburg: Imp. AN. (Pamiatniki staroslavianskogo iazyka, 1/2)
- Turilov, A. A. (2012). IUzhnoslavianskie perevody XIV–XV vv. In A. A. Turilov, *Mezhslavianskie kul'turnye sviazi ėpokhi Srednevekov'ia i istochnikovedenie istorii i kul'tury slavian: Ėtiudy i kharakteristiki* (pp. 556–583). Moskva: Znak.
- Vaillant, A. (1932). La traduction vieux-slave des Cathéchèses de Cyrille de Jérusalem. *Byzantinoslavica*, 4, 253–302.
- Vaillant, A. (1954). *Discours contre les Ariens de Saint Athanase*. Sofia: Académie des Sciences de Bulgarie.
- Weiber, E., Šmidt, S. O., & Škurko, A. I. (2007). *Die Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok, 1.-8. Mai*. Freiburg i. Br.: Weiher. (MLSDV, 39)

O rekonstrukcji przekładu II Mowy przeciwko Arianom Atanazjusza z Aleksandrii autorstwa Konstantyna Presławskiego

W artykule autorka stawia tezę, że przekład II Mowy przeciwko Arianom (MS 968 Zbioru Pogodina, Biblioteka Narodowa, Petersburg), przypisywanego Konstantynowi Presławskiemu, był przedmiotem dwóch reedycji. Pierwszy przekład Mów I–III Konstantyna Presławskiego został wykonany na podstawie greckiego rękopisu należącego do tzw. tradycji X z pojawiającymi się cechami tradycji RSP. W pierwszej redakcji innowacje leksykalne Konstantyna Presławskiego zostały usunięte, zaś terminologia ujednolicono. Druga redakcja Mowy II została przygotowana na podstawie greckiego rękopisu precyzyjnie wpisującego się w tradycję X, bez wariantów RSP. Mowa III w MS 968 nie uległa redakcji ostatniego redaktora i zachowała cechy oryginalnego wolnego tłumaczenia Konstantyna. Pozwala to wnioskować, że grecki protograf musiał mieć cechy zarówno tradycji X, jak i RSP. Bliższy słowiańskiemu protografowi Mowy II i III jest grecki *Manuscript Atheniensis* (gr. 428, X w.). Inne alternatywne odczytania

zostały potwierdzone dopiero w MS 968 oraz w greckim rękopisie Patmiacus 4 (X–XI wiek) i Patmiacus A3 (XI wiek).

Autorka twierdzi również, że cytaty z *Mowy II* Atanazjusza z Aleksandrii w słowiańskim przekładzie *Panoplia Dogmatica* Eutymiusza Zygabena w rękopisie HM.SMS.186 Chilendarskiej Biblioteki Naukowej (Ohio State University) są dowodem na hipotezę o istnieniu dwóch różnych przekładów *Mowy II*: dosłownego tłumaczenia w rękopisie Pogodin 968 i tłumaczenia wolnego w rękopisie HM.SMS.186. Obaj tłumacze musieli używać greckiej kopii Atanazjusza, która wpisuje się w tradycję X.

Słowa kluczowe: Atanazjusz z Aleksandrii, Konstantyn Presławski, Cyryl Jerozolimski, Eutymiusz Zygaben

Towards the Reconstruction of Konstantin of Preslav's Translation of Athanasius of Alexandria's *Oratio II* against the Arians

The author argues that the translation of *Oratio II contra Arianos* (MS 968 of the Pogodin Collection, National Library, St. Petersburg), attributed to Konstantin of Preslav, has been subject of two re-editions. The first Preslav translation of *Orationes I–III* is based on a Greek manuscript mainly belonging to the so-called x tradition with scattered features of the RSP tradition. In the first re-edition the editors did away with Konstantin of Preslav's lexical innovations and unified the terminology. The second re-edition of *Oratio II* was prepared in accordance with a Greek manuscript falling strictly within the x tradition, without any RSP variants. *Oratio III* in MS 968 has not been re-edited by the last editor and has preserved the features of Konstantin's original free translation. This points to a Greek protograph that must have had features of both the x and the RSP tradition. Closest to the Slavonic protograph of *Oratio II* and *III* is the Greek manuscript *Atheniensis* (gr. 428, tenth century). Some alternative readings are attested only in MS 968 and the Greek manuscripts *Patmiacus* 4 (tenth–eleventh century) and *Patmiacus* A3 (eleventh century).

It is further argued that the quotations from Athanasius of Alexandria's *Oratio II* in the Slavonic translation of Euthymius Zygabeno's *Panoplia Dogmatica* in manuscript HM.SMS.186 of the Hilandar Research Library (Ohio State University) support the author's hypothesis about the existence of two different translations of *Oratio II*: a verbatim translation in Pogodin 968 and a free translation in HM.SMS.186. Both translators must have used a Greek copy of Athanasius that corresponds to the x tradition.

Keywords: Athanasius of Alexandria, Konstantin of Preslav, Cyril of Jerusalem, Euthymius Zygabeno

Notka o autorze

Pirinka Penkova (pirnka_lyager@yahoo.com) – emerytowana slawistka, wykładowczyni slawistyki w Sofii, Ratyzbonie (1968–1971), Kopenhadze, Aarhus, Odense, Esbjerg (Dania, 1971–1995). Dyrektorka programów Unii Europejskiej (1995–2006). Autorka edycji *Index-Lexicon of Euchologium Sinaiticum* (2008) oraz *Oratio II of Athanasius of Alexandria* (tekst i indeks, 2015).

Pirinka Penkova, PhD (pirnka_lyager@yahoo.com) – senior researcher emeritus, lecturer in Slavic studies in Sofia, Regensburg (1968–1971), Copenhagen, Aarhus, Odense, Esbjerg (Denmark, 1971–1995). Project director of EU programmes (1995–2006). Editor of *Index-Lexicon of Euchologium Sinaiticum* (2008), and *Oratio II of Athanasius of Alexandria* (text and index, 2015).